

Tahir ORUCOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

ahiroruclu@gmail.com

TƏHMASİB FƏRZƏLİYEVİN FOLKLORŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİ

Xülasə

XX əsrdə Azərbaycan folklorşünaslığında əhəmiyyətli ximətləri olan tanınmış folklorşünaslardan biri də Təhmasib Fərzəliyev olmuşdur. Məqalə ömrünün əlli ilini folklorə həsr edən T.Fərzəliyevin folklorşünaslıq fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan folklorşünaslığının tanınmış nümayəndələrindən olan Təhmasib Fərzəliyevin Azərbaycan folklorunun toplanılması və tədqiqi sahəsində mühüm xidməti olmuşdur. Məqalədə onun folklorşünaslıq fəaliyyətinə, eləcə də kitab və məqalələrinin tədqiqinə geniş diqqət yetirilir.

Açar sözlər: Təhmasib Fərzəliyev, Azərbaycan folklorşünaslığı, şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor, lətifə, Molla Nəsrəddin.

FOLKLORISTIC ACTIVITY OF TAHMASIB FARZALIYEV

Summary

One of the famous folklore-studiers of Azerbaijan folkloristic was Tahmasib Farzaliyev. The article deals with Tahmasib Farzaliyev who dedicated 50 years of his life to a folklore.

Tahmasib Farzaliyev has a particular role in the collecting and researching sphere of Azerbaijan folklore. In the article the attention is paid to his folkloristic activity, at the same time to the investigating of his book and articles.

Key words: Tahmasib Farzaliyev, Azerbaijan folklore, oral literature, folklore, joke, Molla Nasreddin

ФОЛЬКЛОРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТАХМАСИБА ФАРЗАЛИЕВА

Резюме

В XX веке посвятивший свою жизнь фольклору Тахмасиб Фарзалиев был одним из известных фольклористов, имеющий существенные заслуги в азербайджанской фольклористике. Статья посвящена фольклорной деятельности Т. Фарзалиева, который пятьдесят лет своей жизни посвятил фольклору.

Тахмасиб Фарзалиев имеет важные заслуги в области исследования и сбора азербайджанского фольклора. В настоящей статье большое внимание уделяется его фольклорной деятельности, а также, в первую очередь, исследованиям его книг и статей.

Ключевые слова: Тахмасиб Фарзалиев, Азербайджанская фольклористика, устная народная литература, фольклор, анекдот, Молла Насреддин.

Məsələnin qoyuluşu: Folklorşünas Təhmasib Fərzəliyevin folklorşünaslıq fəaliyyəti diqqətlə araşdırılmalıdır. Onun bu sahəyə həsr etdiyi monoqrafiya, kitab və məqalələri, eləcə də toplama materialları ətraflı tədqiq edilməlidir. T.Fərzəliyevin folklorşünaslıq fəaliyyətinin araşdırılması Azərbaycan folklorşünaslığının başlıca vəzifələrindəndir.

İşin məqsədi: Təhmasib Fərzəliyevin bir folklorşünas kimi çoxyönlü fəaliyyətinin folklorlarda öz əksini tapmasını müəyyənləşdirmək və bu sahədə araşdırma aparmaq.

Azərbaycan folklorşünaslığının bir elm kimi meydana gəlməsi, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan folklorunun geniş şəkildə toplanıb yazıya alınma və nəşrindən sonrakı dövrlə əlaqədardır. XIX əsrdən etibarən yaranmağa başlayan Azərbaycan folklorşünaslıq elmi XX əsrdə öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövrdə Azərbaycan folklorunun öyrənilməsində əsas istiqamətlərdən biri şifahi xalq ədəbiyyatı mətnlərinin toplanıb yazıya alınmasından və tədqiqindən ibarət idi. Bu sahədə digər əsas istiqamət isə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini müxtəlif dövrlərdə tədqiq etmiş alimlərin elmi irsinin, fəaliyyət sahələrinin, nəzəri görüşlərinin, toplama, tərtib və nəşr təcrübəsinin sistemli şəkildə araşdırmaya cəlb edilməsi təşkil edirdi. İkinci istiqamət həm də Azərbaycan folklorşünaslığının keçdiyi yolun hərtərəfli öyrənilməsinin və bu sahədə mühüm fəaliyyət göstərmiş folklorşünas alimlərin elmi irsinin tədqiqata cəlb edilməsinin zəruriliyini meydana çıxardı.

XX əsrdə həyatını folklorla həsr edən belə elm adamlarından biri də Azərbaycan folklorşünaslığının tanınmış nümayəndələrindən olan Təhmasib Fərzəliyevdir. Onun Azərbaycan folklorunun toplanması və tədqiqi sahəsində mühüm fəaliyyəti olmuşdur. T.Fərzəliyev Azərbaycan folklorşünaslığının mütərəqqi ənənələrini öz elmi fəaliyyətində birləşdirən, dövrünün qabaqcıl elmi-nəzəri nailiyyətlərini milli folklorşünaslığımıza tətbiq edən bir alim olmuşdur. Bu baxımdan onun əsərlərinin və folklorşünaslıq fəaliyyətinin öyrənilməsi çağdaş humanitar elmimizin sağlam ənənələr üzərində davam etdirilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır.

T.Fərzəliyevin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanılması, yazıya alınması, tərtibi və tədqiqi sahəsində çoxsaxəli fəaliyyəti olmuşdur. XX əsrin altmışıncı illərindən etibarən folklorşünaslıq fəaliyyətinə başlayan T.Fərzəliyev 50 ilə yaxın davam edən elmi fəaliyyəti dövründə Azərbaycan folklorunun toplanması, yazıya alınması, xüsusən də tədqiqi məsələləri ilə məşğul olmuşdur.

Təhmasib Əhməd oğlu Fərzəliyev 1928-ci il avqust ayının 13-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. O, 1947-ci ildə Naxçıvan şəhərində orta məktəbi bitirmiş və 1951-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun “Dil və ədəbiyyat” fakültəsinə daxil olmuşdur. O, ilk əmək fəaliyyətinə Mətbuat və Maarif Nazirliyi sistemində başlamışdır. Folklorla olan böyük marağı T. Fərzəliyevi 1960-cı ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının “Ədəbiyyat və dil” İnstitutunun Şifahi xalq ədəbiyyatı şöbəsinin əyani aspiranturasına gətirmişdir. Aspiranturani başa vuran Təhmasib Fərzəliyev bundan sonra ömrünü həmişəlik “Ədəbiyyat və dil” İnstitutunun Şifahi xalq ədəbiyyatı şöbəsinə bağlamışdır. O, bu şöbədə əvvəlcə laborant, sonra isə elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır.

T.Fərzəliyev 1965-ci ildə «Azərbaycan xalq lətifələri» mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmiş və filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır. Təhmasib Fərzəliyev 1968-ci ildən 1996-cı ilə kimi

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının “Ədəbiyyat və dil” İnstitutunun Şifahi xalq ədəbiyyatı şöbəsində baş elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır. T. Fərzəliyev 1999-cu ildən 2009-cu ilə kimi AMEA Folklor İnstitutunun “Azərbaycan folkloru” şöbəsində elmi fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Təhmasib Fərzəliyev folklorun nəzəri məsələlərinə dair bir çox monoqrafiya, kitab və elmi məqalələrin müəllifidir. O, müxtəlif vaxtlarda respublikamızın Qazax, Gəncə, Şirvan, Naxçıvan, Qarabağ və Şəki-Zaqatala bölgələlərinə göndərilən folklor ekspedisiyalarının tərkibində həmişə fəallıq göstərmişdir. Ömrünün 50 ilə yaxınıni folklor nümunələrinin toplanması, yazıya alınması, nəşri və tədqiqinə həsr edən T. Fərzəliyev iyirmiyə yaxın kitabın: Azərbaycan lətifələri, /Tərtib edən: T. Fərzəliyev, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965; Azərbaycan xalq lətifələri, Bakı: Elm, 1971; Azərbaycan məhəbbət dastanları, /Tərtib edən: M. Təhmasib, T. Fərzəliyev, İ. Abbasov, N. Seyidov. Bakı: Elm, 1979; Şərq xalqları lətifələri, /Tərtib edən: T. Fərzəliyev. Bakı: Yazıcı, 1982; Xalq ədəbiyyatı, I c./Tərtib edən: T. Fərzəliyev, İ. Abbasov, Bakı: Elm, 1982; Şərq xalqları folklorunun komik qəhrəmanları, Bakı: Yazıcı, 1979; Azərbaycan folkloru antologiyası I c., Naxçıvan folkloru. /Tərtib edən: T. Fərzəliyev, M. Qasımlı, Bakı: Sabah, 1994; Nağıl buketi, /Tərtib edən: T. Fərzəliyev. Bakı: Gənclik, 1982; Dualar, bəddualar, /Tərtib edən: T. Fərzəliyev, İ. Abbasov, Bakı: Yazıcı, 1994; Azərbaycan xalqının öyüd-nəsihətləri, tövsiyə və məsləhətləri, Bakı: Səda, 2005; Azərbaycan folkloru antologiyası, V c., Qarabağ folkloru /Toplayanları: İ. Abbaslı, T. Fərzəliyev, N. Nazim (Quliyev), Bakı: Nurlan, 2009, eləcə də yüzdən artıq məqalə və tezis müəllifi olmuşdur. (1, s.58)

T. Fərzəliyev şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox janrlarına həsr edilən məqalələr yazsa da, o, Azərbaycan folklorşünaslığı tariximizdə daha çox, lətifə janrının araşdırıcısı kimi tanınır. Bu mənada T. Fərzəliyevin elmi yaradıcılığında 1971-ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan xalq lətifələri” kitabı mühüm yer tutur. Kitab üç fəsildən ibarətdir:

I fəsil: Nəsrəddin adı ilə bağlı lətifələrin nəşri və tədqiqi.

II fəsil: Lətifələrin mövzusu və ideyası.

III fəsil: Lətifə janrının poetik xüsusiyyətləri. (2)

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən çox sevilən və ən çox yayılmış janrlarından biri də lətifədir. Lətifələr həyatın müxtəlif sahələrinin müşahidə və təcrübələrindən doğan nəticələrin bədii ümumiləşməsidir. Bu ibrətamiz xalq inciləri adları bizə məlum olmayan saysız-hesabsız sənətkarlar tərəfindən yaradılır, ağızlara düşür, cilalanır, mükəmməlləşir və kollektiv yaradıcılıq məhsuluna çevrilir. Folklorşünaslar, bir qayda olaraq, lətifələri, ümumiyyətlə, nağılların bir sahəsi hesab edir, hətta nağılların təsnifatında lətifəyə xüsusi yer də verirlər. Lakin, lətifə bəzi xüsusiyyətlərinə görə nağıl janrına yaxın olsa da, özünün ən əsas əlamətlərinə görə ondan fərqlənir. “Böyük əksəriyyəti yazılı qaynaqlarla bağlı olan tarixi məzmunlu lətifələr rəvayət əlamətləri ilə zəngin olub satirik nağılların formalaşmasında yaxından iştirak etmiş və onların janrdaxili qarşılıqlı inkişafında mühüm rol oynamışdır.” (3, s.61)

T.Fərzəliyev monoqrafiyanın I fəslı olan “Nəsrəddin adı ilə bağı lətifələrin nəşri və tədqiqi” hissəsində qeyd edir ki, “kütləvi” və “məhəlli” lətifələrdən başqa, bizdə el arasında çox şöhrətlənmiş iki şəxsiyyətin adı ilə bağı lətifələr vardır ki, bunlardan biri bəzən ərəb xəlifəsi Harun-ər-Rəşidin qardaşı kimi tanınan, bəzən də Bağdad hakimi Məmunun qardaşı hesab edilən Bəhlul, ikincisi isə məşhur Molla Nəsrəddindir. Bəhlul Azərbaycanda, Bəhlul Danəndə, Danəndə Bəhlul və Divanə Bəhlul kimi adlarla məşhurdur.

Azərbaycanda Bəhluldan da məşhur lətifə qəhrəmanı bütün dünyada şöhrət tapmış Molla Nəsrəddindir. Buna görə də T. Fərzəliyev kitabın I fəslində Şərq, xüsusilə Qafqaz və Orta Asiya xalqları tərəfindən yaradılan və bu xalqlar üçün müştərək olan lətifələrin yazıya alınması, toplanması və tədqiqi tarixinə ümumi nəzər salır. Müəllif vurğulayır ki, Molla Nəsrəddin lətifələri dəfələrlə Azərbaycanda toplanaraq müxtəlif illərdə böyük tirajla nəşr edilmişdir.

Nəsrəddin müxtəlif türk ellərində müxtəlif adlarla məşhur olmuşdur. Türkiyədə hələ qədim dövrlərdən başlayaraq elm və maarif adamına hörmət əlaməti olaraq ona “Xoca” deyərək müraciət edirdilər. Bu ənənə indi də qalmaqdadır. 1935-ci ildə bütün titul və dərəcələr bəy, əfəndi, paşa, xoca, ağa və s. ləğv edildi. Kişilər üçün müraciət forması “bəy”, qadınlar üçün “bayan” sözləri müəyyənləşdirildi. Lakin “Xoca” sözü Türkiyədə indi də hörmət ifadəsi olaraq müəllim və alimlər arasında geniş şəkildə işlənməkdədir. “Əfəndi” isə hələ yunanlardan götürülmüş savadlı adamlara müraciət forması kimi saxlanılmaqdadır. Taciklər arasında “Əfəndi”, özbəklərdə isə “Əpəndi” kimi işlədilir. Orta Asiyanın digər ölkələrində isə “Nəsrəddin Əfəndi” kimi tanınır. Azərbaycanda isə Nəsrəddin “Molla” ləqəbi ilə məşhur olmuşdur.

Lətifələr əksər xalqlar icərisində muxtəlif istilahlarla-“lətifə”, “fıkra”, “anek-dot”, “bəzəmə” və s. adlarla tanınan və epik növün mustəqil bir janrı kimi çox geniş yayılmışdır. Lətifələrdə cahil hakim təbəqənin, eləcə də ictimai-siyasi quruluşdakı nöqsan və çatışmamazlıqların satira və yumor vasitəsilə tənqid hədəfinə tutulması daim diqqət mərkəzində dayanan məsələlərdən olmuşdur.

T.Fərzəliyev lətifələrdə söylənən kiçik bir əhvalatda məzhəkə, bəzən də dərin istehza, ələsalma, eləcə də xalqın hiddət və qəzəbinin öz əksini tapdığını qeyd edərək yazırdı: “Azərbaycan dilində bəzi hallarda əyləncə üçün, gülmək üçün söylənilən, mənalı, kiçik əhvalata lətifə deyilir. Bəzən də xalq arasında (Azərbaycanda) lətifəyə çox vaxt yazılı ədəbiyyatda olduğu kimi, “lətifə” deyil, “məsəl” deyilir ki, belə hallarda da bu və yaxud başqa bir münasibətlə nəql edilən kiçik və gülməli bir əhvalat nəzərdə tutulur və lətifə mənasını verir” (4, s. 95).

Lətifələr insanların həyat və məişətindəki yaramaz, gülünc hadisələri yığcam şəkildə əks etdirən və nəslə yaradılan bir janrdır. Dünyanın böyük bir ərazisində geniş şöhrət tapan, məzəli əhvalatları, tutarlı cavabları el məsələrinə çevrilən, xalqın rəğbət və məhəbbətini qazanan Molla Nəsrəddin isə xalq müdriклиyinin timsalı sayılmışdır. Molla Nəsrəddin lətifələri dövrün haqsızlıqlarına, yalançı din xadimlərinin, dövlət adamlarının, hakimlərin rüşvətxorluğuna, ədalətsizliyinə qarşı çevrilmiş bir ittihamnamədir. O yerdə ki xalq öz etirazını, narazılığını gülüşlə,

kinayəylə, rişxəndlə ifadə etmək istəyir, o yerdə mütləq Molla Nəsrəddinə, onun duzlu, məzəli lətifələrinə ehtiyac duyulur. Nəsrəddin müxtəlif xalqlarda, müxtəlif titullarla məşhur olmuşdur. O gah Xacə Nəsrəddin, gah Xoca Nəsrəddin, gah sadəcə Nəsrəddin, gah da Xacə və ya Xoca olur. Lakin nə Xoca, nə Xacə, nə də Molla adlandırılması Nəsrəddinin din xadimi olmasından irəli gəlməmişdir.

H.Zeynallı yazırdı: “Böylə şəxslərin tarixi bir sima olduqlarına ehtimal ola bilər. Nədənə Şərqdə, bilümmü türklərdə, bilxassə bu adamlar haqqında nəsil-dən-nəslə keçən mənzəbələr müəyyən bir şəkildən çıxmazlar. Bağdad hakimi Məmunun qardaşı Bəhluldan, şair Abidzakanidən, Harun-ər Rəşidin nədim xassı və şairi sayılan Əbu-Nüvasdan başlayaraq Şah Abbasın Kəlniyyəti, Süleyman Qanuni dövrünün İncili-Cavuşu dəxi birər sima olmaqla, ümumxalqın zərifliyi və nədimliyi üçün birər abidə olaraq el ağzında yaşamasalar da, Nəsrəddin Xoca qədər dərin və eyni zamanda el ruhunu oxşayan deyildirlər” (5, s.147).

Molla Nəsrəddinin tarixi şəxsiyyət olub-olmaması, tarixi şəxsiyyətdirsə, onun nə zaman yaşadığı, hansı xalqa mənsub olduğu, bu lətifələrin ilk dəfə harada, hansı xalq içərisində yaranmış olması məsələsi haqqında indiyə qədər çox ehtimallar irəli sürülmüşdür. Molla Nəsrəddinin prototipinin XIII əsrlə bağlı olduğunu göstərən bir sıra əlamətlər və uyğun dəlillər vardır. Bunları vaxtı ilə V.A.Qordlevski söyləmişdir. O öz mülahizələrinə, təxminən, belə bir yekun vurmuşdur: “lətifələrdə rast gəlinən şəxsi adlar haqqındakı mülahizələr o qədər mötəbər olmasa da, sənədli məlumatlar Xoca Nəsrəddini XIII əsrlə bağlamağa imkan verir.” (6, s.5) T. Fərzəliyev «Azərbaycan xalq lətifələri» kitabında bu məsələlərə kifayət qədər aydınlıq gətirir, onlara öz münasibətini bildirir.

T.Fərzəliyev kitabın “Lətifələrin mövzusu və ideyası” adlanan II fəslində yazır: “Lətifələrin mərkəzində cəmiyyət daxilində baş verən iqtisadi-siyasi münasibətlərlə yanaşı, ictimai şüurun müxtəlif ziddiyyətli formaları da durur. Əksər lətifələrdə mütləqiyyət üsuli-idarəsinin yaramazlığı, özbaşnalığı, müstəbid hökmdarların qəddarlığı, kinliliyi, cəlladlığı, şöhrətpərəstliyi, saray əyanlarının paxıllığı, yaltaqlığı, ikiüzlülüüyü, ruhani və tacirlərin acgözlüyü, bir sözlə, istismar dünyasındakı hər cür insan sədaqətinə zidd olan bütün qanun və adətlər amansızcasına tənqid edilir (2, s.51).

Müəllif qeyd edir ki, lətifələrdə xalq gördüyü nöqsanlara gülür. Bu gülüş gah öldürücü bir satira, gah incə bir yumor, gah da acı bir istehza şəklində olur. Bu janrın çox nümunələrində zalım, xəsis ağalar, ikiüzlü ruhanilər ələ salınır, hakim təbəqə, xüsusən kəndxudalar, tacirlər, qazılar, simasız adamlar lağa qoyulur, onların bəd əməlləri ifşa edilir. Xalq satirası və yumoru qüvvətli şəkildə meydana çıxan lətifələr, əsasən, iki şəxsin – Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlı olsa da, regional və məhəlli xarakterli lətifə qəhrəmanlarının adları ilə (Abdal Qasım (Qarabağ), Ayrım Tağı (Qazax-Tovuz), Bəməzə Musa (Gəncə), Əli Cabbar (Laçın), Hacı dayı (Şəki), Molla Tanrıverdi oğlu Hüseyn (Naxçıvan), Mirzə Bağı (Salyan) və b.) bağlı lətifələr də mövcuddur. Bu lətifələrdə dövrün eybəcərlikləri, adamların xarakterindəki naqis cəhətlər, ictimai həyatda və məişətdəki yaramazlıqlar və s. gülüş doğuracaq bir tərzdə ifşa edi-

lir. Belə “lətifələrdə ümumiləşdirmə meyli güclüdür. Satira və yumor ünsürlərinin üzvi vəhdəti zəminində yaranan bu lətifələrdə xalq yumoru, hazır cavablıq, mübarizə ruhu və tizfəhmlik öz əksini tapır” (7, s.55).

Əsrlər boyu lətifələrin, o cümlədən də ayrı-ayrı bölgələrdə formalaşmış gülməcələrin müxtəlif şəxslərin adları ilə bağlanıb yayılması belə bir qənaət doğurmuşdur ki, lətifələr “...müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəxslərin adları ilə əlaqələndirilmişdir. Bəzən bir şəxsin adı ilə bağlı yaddan çıxmış lətifə digər bir şəxsin adı ilə bağlanmış və yaşamışdır” (8, s.108).

Xalq gülüşünün-satira və yumorun daha çox qorunub saxlandığı xalq lətifələri, həmçinin onun regional səciyyə daşıyan coxsaylı örnəkləri folklor mədəniyyətinin aparıcı qolu kimi öz arxasınca yazılı ədəbiyyatı da cəkib aparmış, keyfiyyət və kəmiyyət baxımından yeni calarlar qazanmışdır. Bu lətifələr mövzu və mündəricə etibarilə zəngin olub, ictimai həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edir. Lətifələri, həmçinin regional gülməcələri zahiri əlamətlərinə görə iki qrupa ayıran T.Fərzəliyev birinci qrupa “... müəyyən tarixi hadisə və ya şəxsiyyət (istər mifik, istərsə də tarixi olsun) adı ilə əlaqələndirilən, daha dəqiq desək, avtorlaşdırılan lətifələr”i daxil etmiş, onları isə məzmun və səciyyələrinə görə dörd bölməyə ayırmışdır (9, s.243).

Ailə-məişət, siyasi-ideoloji düşüncə tərz, tarixi hadisə və tanınmış adamların həyatı ilə bağlı məlumatlar və müxtəlif əhvalatlar lətifələrin leytmotivini müəyyənləşdirir. Ailə-məişət mövzulu lətifələrin mahiyyətindən söz açan T.Fərzəliyev yazır: “Ailə, məişət, tərbiyə məsələlərinə toxunan lətifələrdə islahedici yumor qabarıqdır. İctimai rəftar və davranışdan bəhs edən lətifələrdə isə yumorla yanaşı, bəzən satira da, hətta sarkazm da özünü biruzə verir” (9, s.244).

Məlumdur ki, ayrı-ayrı real tarixi şəxsiyyətlərin başlarına gələn macərələr əsasında da yüzlərlə regional lətifələr yaranmışdır. Azərbaycanın klassik şair və yazıcıları ilə bağlı lətifələr də toplanıb işlənmişdir. T.Fərzəliyev bu qəbildən olan örnəkləri, o cümlədən S.Ə.Şirvaninin qarabağlı Talib xan, şirvanlı Mustafa xanın başına gələn macərələrlə bağlı qələmə aldığı lətifələri bir araya gətirib onların elmi təhlilini vermişdir (10, s.76-77).

Onlarla lətifələrin yaradıcısı, yaxud iştirakçısı, personajı kimi tanınan, əslən Ağdamın Abdal-Gülablı kəndindən olan Abdal Qasım (1873-1921) Qarabağ bölgəsinin ən məşhur lətifə qəhrəmanlarından biri olmuşdur. Ayrı-ayrı mətbuat səhifələrində, folklor toplularında coxsaylı lətifələri cəp olunmuş Abdal Qasımın lətifələrini, o cümlədən də lətifəli rəvayətlərini ən çox nəşr etdirən T.Fərzəliyev olmuşdur (11, s.132-149).

Nağıl başlığı altında yazıya alınan, quruluş etibarilə isə lətifəli rəvayət mahiyyəti daşıyan “Atın oğurlanması” örnəyində Abdal Qasımın şəxsiyyəti belə səciyyələndirilir. Ağdamın Abdal kəndindən olan “...Abdal Qasım qonaqpərvər, səxavətli, hazır cavab, hiyləgər və qocaq bir adam idi. Daha sonra lətifəli rəvayətdə xatırladılır ki, Abdal kəndi Miri kənd, Təkir Mirik, Tac-Tuğ, Dağdağan kəndləri ilə qonşuluqda yerləşir. Deyilənə görə, Qasım kişi uşaqlıqdan ermənilərlə yaxınlıq etdiyinə görə erməni dilini mükəmməl bilir. Bu dildə danı-

şanda ermənilərin özləri belə onun nə millət olduğunu seçə bilmirdilər. Lətifəli rəvayətdə daha sonra deyilir ki, Abdal Qasım həmişə erməniləri ələ salar, onlara kələk gələrmiş. Ermənilər onun əlindən dad-aman cəkirmişlər.

Numunədə satirik planda söylənilən hadisələr məhz bu epizoddan sonra cərəyan edir. Miri kənddə Girikor (əslində Qrikor olmalıdır) adlı bir erməninin atına gözü düşən Abdal Qasım atı ondan almaq istəsə də, erməni buna razılıq vermir. Axırda meşədən odun qırıb ata yükləyib onu yedəyinə alan Girikoru Abdal Qasım hiylə işlədib aldadır və atı ondan alıb apara bilir” (3, s.87). Abdal Qasımla bağlı bu sujet xətti, məzmunu tamamilə “Bir də eləməyəm” lətifəsində qorunmuşdur. Ancaq burada at sahibi erməni deyil, sadəcə olaraq “bir kəndli” kimi təqdim olunmuşdur (12, s.79-80).

Məhəlli-regional lətifələrin kütləviləşməsindən söz acan T.Fərzəliyev belə qənaətə gəlmişdir ki, “Azərbaycanın müəyyən bölgələrində, məsələn, Salyan (Mirzə Bağ), Şəki (Hacı dayı), Gəncə (Baməzə Musa), Ləcin (Əli Cabbar) və Naxçıvanda (Molla Tanrıverdi oğlu Hüseyn) tanınan bəzi yerli məşhurların adına istinadən deyilən lətifələrə gəldikdə isə, göstərmək lazımdır ki, onlar geniş miqyasda kütləviləşə bilməmişlər” (9, s.243).

Atalar sözü və məsəllərdə xalqın adət-ənənələri, mənəvi aləmi, əxlaqi-estetik fikirləri əks olunur. Lətifələrdə işlədilən belə atalar sözü və məsəllərdə xalqın həyata baxışı, təcrübədə qazandığı nəticələr, onun əxlaqi-tərbiyəvi fikirləri ifadə edilir. Bu atalar sözlərində dərin mənə, fəlsəfi ümumiləşdirmə, gözəl bədii forma və yüksək emosional təsir qüvvəsi olur. Bir sıra kütləvi, eləcə də məhəlli-regional lətifələrin sonluqları isə daha çox uzun illərdən bəri formalaşmış atalar sözləri ilə tamamlanır. Bu isə lətifəni daha məntiqi, daha çox inandırıcı şəkllə salır. Hər iki janrı qarşılıqlı şəkildə izləyən İdris İbrahimov bu məsələyə toxunaraq qeyd etmişdir ki, bəzi hallarda “...atalar sözü və məsəllər lətifələrlə verilən hadisə və əhvalatın nəticələrindən ibarət olur” (13, s.253). Təxminən, eyni fikri T.Fərzəliyev də söyləmişdir (9, s.248).

Məhəlli-regional lətifələr rəngarəng bədii xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, poetik fiqurlarla da zəngindir. Lətifələrdə yer alan bu poetik əlvanlığı nəzərə catdıran folklorşünas T.Fərzəliyev yazırdı: “Konflikt, istehza, kinayə, istiarə, satira və yumor lətifələrin ətini, canını, qanını təşkil edir. Hər bir lətifə gülüş və təzadlardan ibarət olur. Təzad, gülüş, kinayə lətifələrdə tərifləmə, üzünü görməzliyə, eşitməzliyə, saymazlığa və bilməzliyə vurma, pisə yaxşı, yaxşıya pis demə, rüsvay etmə, ələ salma, məsxərəyə və lağa qoyma yolu ilə yaradılır. Bu vaxt rəngarəng eyhamlardan və idiomlardan da geniş istifadə olunur” (9, s.246).

T.Fərzəliyev “Azərbaycan xalq lətifələri” kitabının III fəslini-“Lətifə janrının poetik xüsusiyyətləri” adlandırmışdır. Müəllif bu fəsildə lətifələrin mövzu, ideya-bədii xüsusiyyətlərilə yanaşı, onun poetik dilinin, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin öyrənilməsini də vacib məsələlərdən hesab edir. Məlumdur ki, hər bir folklor janrının məzmunu və ideyasının ifadə olunmasında dil və onun bütün leksik-qrammatik vasitələri mühüm rol oynayır. Rus folklorşünası S.Q.Lazutın bu mövzudan bəhs edərkən belə yazırdı: «Folklorşünas folklor əsərinin hər bir komponentini, o

cümlədən onun dilini obyektiv həyat məzmununun estetik inikası forması kimi nəzərdən keçirir. Folklorun dili, üslub vasitələrinin müxtəlifliyi folklorşünası onların daşdığı ideya-estetik funksiyalar baxımından maraqlandırır» (14, s.69).

T.Fərzəliyevlə fikrincə, xalq yaradıcılığı məhsulu olan lətifələrin dili ümum-xalq dili olub, xəlqiliyi ilə seçilir. Folklorun digər epik janrlarının, xüsusilə nağılların və lətifələrin də əsasını canlı xalq dili təşkil edir. Lətifələrdə həddən artıq uzunçuluq, sözçülük, artıq ifadələr və kəlmələr yoxdur. Poetiklik, bədiiilik, canlılıq, səlistlik, aydınlıq və oynaqlıq lətifələrin dilinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Xalq dilinin bütün incəlikləri və gözəllikləri lətifələrdə öz əksini tapmışdır.

Lətifələrdə təsvir olunan hadisə və epizodların təhkiyəsi zamanı və ya personajların nitqində işlədilən atalar sözü və məsəllər obrazların xarakterinin açılmasında, onların daha dolğun təsvirində də mühüm rol oynayır. Bir çox hallarda lətifələrdə təsvir olunan hadisələr atalar sözü və ya zərbi-məsəldə ifadə olunmuş fikir əsasında inkişaf etdirilir. Bəzən də lətifələrdən çıxan ümumi ideya və nəticə də həmin atalar sözü və ya zərbi-məsəl ilə müəyyən şəkllə salınır. Bununla da atalar sözü və ya zərbi-məsəldə ifadə edilmiş fikir lətifələrin süjetini əmələ gətirir. Bütün bu hallarda isə paremioloji vahidlər olan atalar sözü və ya məsəllər lətifələrin ideya və məzmununun daha dolğun ifadə olunmasına xidmət edir.

Canlı xalq danışığı dili üzərində qurulmuş lətifələrdə yerli zəminlə bağlı ləhcə xüsusiyyətləri və frazeoloji birləşmələrdən faydalanma əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu məsələyə aydınlıq gətirən T.Fərzəliyev yazır: “Lətifələrdə ən çox işlədilən dil xalq danışığı frazeologiyasıdır. Əksəriyyəti məcazi səciyyə daşıyan bu frazeoloji vahidlər lətifələrin reallığını, həyatiliyini, təbiiyini, canlılığını, təsir qüvvəsini qat-qat artırır. Onlar hər bir personajın nitqini daha da canlandırır, lətifəyə obrazlılıq, emosional ovqat gətirir, fikrin daha aydın və təsirli ifadəsini təmin edir” (9, s.247).

Xalq dilinin gözəlliyini, təbiiyini, rəngarəngliyini əks etdirən lətifələrdə məcazi mənada işlənən ifadələr də çoxluq təşkil edir. Bu sıradan xalq danışığı dilinin əsas ifadə vasitələrindən olan idiomlar da lətifələrdə mühüm yer tutur. İdiomlar bir dillə xas olub, başqa dildə hərfən tərcümə edilə bilməyən ifadə, söz birləşməsidir. Bu söz birləşməsini təşkil edən sözlər onların ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi mənani deyil, başqa bir məcazi mənani ifadə edir.

T.Fərzəliyev lətifələrin poetik sistemində idiomların, eləcə də bədii təsvir və ifadə vasitələri çox mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu da xüsusilə vurğulayırdı. O, qeyd edirdi ki, lətifələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrindən – epitet, təşbeh, mübaligə, litota, metafora (istiarə), inversiya, bədii sual, sinekdoxalardan və xalq danışığı dilinə məxsus olan idiomlardan, frazeoloji birləşmələrdən, eləcə də atalar sözü və məsəllərdən geniş istifadə edilməsi, lətifələrdə müxtəlif hadisə və obrazların daha təsirli, daha yaddaqalan və daha dolğun əks etdirilməsinə səbəb olmuşdur.

Təhmasib Fərzəliyev Azərbaycan folklorunun digər janrlarına həsr edilən qiymətli tədqiqat əsərləri, məqalələr də yazmışdır. Onun atalar sözləri və məsəllərin, xalq dramlarının, xalq tamaşalarının və s. janrların tədqiqində də mü-

hüm xidmətləri vardır. T.Fərzəliyev Azərbaycan folklorunun toplanılması və nəşri məsələləri ilə də müntəzəm şəkildə məşğul olmuş, çoxşaxəli folklorşünaslıq fəaliyyətilə milli folklorşünaslığımızın inkişafında mühüm rol oynamışdır.

İşin elmi nəticəsi: Geniş fəaliyyət imkanlarına malik olan Təhmasib Fərzəliyevin bir folklorşünas kimi folklorun bir çox janrları, xüsusilə lətifə haqqında fikirləri, bu fikir və mülahizələrin nəzəri əhəmiyyəti və onların başlıca müddəaları məqalədə öz əksini tapmışdır.

İşin elmi yeniliyi: Məqalənin əsas elmi yeniliyi onun mövzusunun aktuallığı ilə müəyyənləşir. T. Fərzəliyevin bir folklorşünas kimi Azərbaycan folklorşünaslığı elmi tarixində elmi-nəzəri fikirləri öyrənilərək tədqiqata cəlb edilmişdir.

İşin təbiiqi əhəmiyyəti: Məqalə Azərbaycan folklorşünaslığında özünəməxsus yeri olan görkəmli folklorşünas T.Fərzəliyevin folklorşünaslığımızda nəzəri fəaliyyətinin təcəssümünü müəyyənləşdirmək istiqamətində mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəniyev T. Azərbaycan folklorşünasları. Bakı: Nurlan, 2004, s. 31-32.
2. Fərzəliyev T. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı: Elm, 1971, 123 s.
3. Abbaslı S. Azərbaycan lətifələrinin regional xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2011, 160 s.
4. Fərzəliyev T. Lətifələrdən yazılı ədəbiyyatda istifadə. / AŞXƏT, IV kitab. Bakı: Elm, 1973, s. 58-91.
5. Zeynallı H. Secilmiş əsərləri. Bakı: Yazıcı, 1983, 318 s.
6. Molla Nəsrəddin lətifələri. / M.H. Təhməsinin yazdığı ön söz. Bakı: "Öndər nəşriyyat", 2004, 304 s.
7. Elçin, Quliyev V. Özümüz və sözümüz. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 116 s.
8. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri, III hissə. Bakı: 2005, 454 s.
9. Fərzəliyev T. Lətifələr. // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, altı cildə, I cild. Bakı: Elm, 2004, s. 241-249.
10. Fərzəliyev T. Lətifələrdən yazılı ədəbiyyatda istifadə, AŞXƏT, IV kitab, Bakı: Elm, 1973.
11. Şərq xalqlarının lətifələri / tərtib edən T. Fərzəliyev. Bakı: Yazıcı, 1982, 198 s.
12. Məmmədov B. Qarabağın bəmzə adamları (Ədəbi portretlər, lətifələr). Bakı: Yazıcı, 1992, 148 s.
13. İbrahimov İ. Atalar sözü və məsəllər // AŞXƏT, I kitab, Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1961, s. 118-177.
14. Лазутин С.Г. О фольклористическом аспекте изучения языка народной поэзии. Русская литература. Москва: 1959, 223 с.

Çapa tövsiyə edən: *Fil.ü.e.d., prof. Füzuli Bayat*